

LIBERALEN OP EEN TWEESPRONG

Liberales Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en de Bond van Vrije Liberalen aan het begin van de 20ste eeuw (1901 - 1921)

G. Voerman

Op de drempel van de 20ste eeuw leek het liberalisme in Nederland in staat van ontbinding te verkeren. De hoogtijperiode die na 1848 inzette, was weggeëbd; de tijd van liberale kabinetten bijna afgesloten. Het liberalisme was bovendien verdeelder dan ooit. In het politieke *fin de siècle* ontstonden grofweg drie groeperingen, waaruit zich evenzovele partijen zouden kristalliseren. De oudste rechten had de Liberale Unie, die in 1885 was ontstaan. Ter linkerzijde hiervan vormde zich enkele jaren later de Radicale Bond. De radicalen gingen in 1901 met een aantal links-liberalen uit de Liberale Unie op in de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB). Rechts van de Unie bevonden zich de zogenaamde oud-liberalen, die in de jaren negentig de moederpartij de rug hadden toegekeerd. Lang afkerig van organisatie gingen zij pas in 1906 noodgedwongen over tot de oprichting van een partij, de Bond van Vrije Liberalen (BVL).

Door enkele historici is gesteld dat de verschillen tussen deze vrijzinnige¹ groeperingen aan het begin van deze eeuw niet zozeer principiële, maar graadueel waren. "Men was was het in het algemeen over de principes eens, maar niet over hun rangorde", aldus Kossmann.² Deze opvatting werd door Taal in zijn proefschrift over het Nederlandse liberalisme onderschreven. Het stond voor hem vast dat in de jaren 1901-1913 "de verschillen tussen de drie vrijzinnige partijen geen principiële waren, maar slechts lagen in variaties van het tempo, waarmee ze uiteindelijk tot hetzelfde doel kwamen". Al aan het einde van de 19e eeuw waren de onderlinge verschillen miniem, zo meende Taal: "Voor uitbreiding van de kiesbevoegdheid waren eigenlijk vrijwel alle liberalen; de geschillen lagen op het vlak van 'meer of minder', 'vroeger of later'. Ten aanzien van het toenemend ingrijpen van de overheid in het economische en sociale leven waren de tegenstellingen soortgelijk". Volgens Taal waren de breuklijnen binnen het liberalisme tot aan het Interbellum eigenlijk alle "willekeurig en toevallig".³

Tegen het beeld van de vrijzinnige groeperingen als een gelijkvormige

massa die zich hooguit ongelijk voortbeweegt, valt het nodige in te brengen. Door Koole en anderen is in dit verband opgemerkt, dat het gratis onderschrijven door partijen van principiële standpunten zonder daar praktische consequenties aan te verbinden, dienen kan om een conservatieve inslag te verbloemen: "verschil in tempo als camouflage voor verschil in streven".⁴ Verder kunnen verschillen die de waarnemer achteraf gering mogen voorkomen, voor tijdgenoten aanzienlijk zijn geweest. Tenslotte rijst de vraag of die verschillen in het liberale kamp ook achteraf bezien inderdaad wel zo klein waren.

In dit artikel wordt gepoogd een antwoord te geven op deze vraag. Daartoe zullen de ideologische vertrekpunten van Unie, VDB en BVL in kaart worden gebracht ten aanzien van algemeen kiesrecht en overheidsinterventie op sociaal gebied. Aangetoond zal worden dat met name op het gebied van het staatsingrijpen de opvattingen tussen de linker- en rechtervleugel van het vrijzinnige kamp fundamenteel uiteenliepen.⁵ De verschillende principiële uitgangspunten laten zien van hoever men moest komen om elkaar in 1905 en 1912 in één program te vinden.⁶ Verder dan deze tijdelijke samenwerking wilde de linkervleugel ook beslist niet gaan; alle pogingen van de Unie om een vrijzinnige amalgamatie te bewerkstelligen werden beslist van de hand gewezen. De linker- en rechterzijde waren zich er op grond van hun ideologische verscheidenheid van bewust dat zij niet in één partij thuishoorden.

In het onderstaande worden eerst summier de achtergronden aangeduid waartegen de ideologische waterscheiding tussen de behoudende en vooruitstrevende vrijzinnigen moet worden geplaatst (I). Vervolgens komt in vogelvlucht het 19e eeuwse liberale gedachtengoed aan bod, waarin de onderscheiden opvattingen wortelen (II). Daarna worden de ideologische en programmatische standpunten van links- en rechtsliberalen in de periode 1885-1901 (III) en van VDB, BVL en Unie in de jaren 1901-1913 belicht (IV). Tevens wordt de organisatorische ontwikkeling van de vrijzinnigen in de periode 1901-1918 geschetst (V). De ideologische en organisatorische draden worden samengevoegd in de beschrijving van de totstandkoming van de Vrijheidsbond, 1918-1921 (VI).⁷

I. Breukvlak van twee eeuwen

Decor van de principiële scheidslijn tussen rechts- en linksliberalen vormde het proces van de wederzijdse beïnvloeding en verstrengeling van staat en maatschappij. Rond 1900, op het door Romein beschreven breukvlak van twee eeuwen, was deze kruisbestuiving in volle gang.⁸ De maatschappij ging zich meer en meer met het overheidsbeleid bemoeien. Kiesrechtuitbreiding leidde tot een toenemende democratisering van de staat.

De staat breidde op zijn beurt het domein van zijn werkzaamheid langzaam maar zeker uit. Vooral op het sociaal-economische vlak was een toenemende staatsbemoeiing waarneembaar, die beoogde de scheefgegroeide verhoudingen tussen arbeid en kapitaal - gevolg van het vrije spel dat laatstgenoemde factor tijden kende - recht te zetten. Eerst kwam wetgeving tot stand ter bescherming van de arbeid van jeugdigen, vrouwen en tenslotte ook van volwassen mannen, later ook verzekeringen tegen ongevallen, ziekte, invaliditeit en ouderdom. Verder greep de overheid in op het terrein van de gezondheidszorg en de woningbouw; door de invoering van leerplicht en dienstplicht trad zij steeds meer in de persoonlijke sfeer. Met het ter hand nemen van de exploitatie van nutsbedrijven begon de overheid geleidelijk zelf ook daadwerkelijk aan de economische bedrijvigheid deel te nemen.

In hun houding ten aanzien van dit proces van modernisering stonden links-liberalen en rechts-liberalen diametraal tegenover elkaar. Waar de eersten de voortschrijdende democratisering van de staat toejuichten, stonden de laatsten afwijzend. Terwijl de één de toenemende werkzaamheid van de staat op sociaal-economisch vlak wilde bevorderen, poogde de ander deze af te remmen. In essentie grijpt deze tegenstelling terug op posities die twee generaties liberalen in de 19e eeuw tegenover elkaar hadden betrokken.

II. De 19e eeuw

In de tweede helft van de 19e eeuw laten zich *grosso modo* twee generaties liberalen onderscheiden. In het midden van de eeuw werd onder leiding van Thorbecke de basis voor de parlementaire democratie gelegd. De constitutie die in 1848 werd ingevoerd verankerde het primaat van het parlement in het politieke bestel en vestigde via het censuskiesrecht de invloed van de gegoede burgerij op de politiek. Op economisch terrein werden overeenkomstig de doctrine van het 'laissez-faire' de vrijhandel en de onbelemmerde werking van het marktmechanisme bevorderd. De nachtwakerstaat deed zijn intrede, waarin de overheids-taak zich tot de zorg voor de handhaving van de rechtsorde beperkte en de totstandkoming van het algemeen welzijn overliet aan het vrije spel der maatschappelijke krachten. Slechts in noodgevallen mocht de staat zich tot corrigerend ingrijpen laten verleiden. De liberalen van 1848 stuurden aan "op een scheiding van 'Staat' en 'Maatschappij'", aldus De Vries in zijn studie over de sociale wetgeving van het einde der 19e eeuw.⁹

Tegen de opvatting dat zoveel mogelijk aan de 'maatschappelijke werkzaamheid' moest worden overgelaten rees na 1870 in liberale kring in toenemende mate verzet.¹⁰ Voortrekker hierbij was Van Houten. Hij werd gevolgd door de tweede generatie liberalen. Deze progressieve,

geavanceerde, jonge of neo-liberalen waren beïnvloed door de theorieën van Duitse en Oostenrijkse economen, verenigd in de 'Verein für Sozialpolitik'. Deze 'katheder-socialisten' zochten een middenweg tussen het individualistisch ingestelde klassieke liberalisme en het collectivistische socialisme. Zij bepleitten staatsinterventie ter bescherming van de sociaal zwakkere; de staat zou de voorwaarden dienen te scheppen, waaronder elk individu zich optimaal zou kunnen ontplooiën. Daarnaast waren zij doorgaans voorstander van algemeen kiesrecht.

Met deze overgang, door De Beus beschreven als "van Thorbecke-liberalisme naar katheder-liberalisme",¹¹ veranderde het takenpakket van de staat. Als primaire taak van de overheid zagen de Thorbecke-liberalen de garanderen van de vrijheid door justitie en defensie. Toen echter was gebleken dat "de ongebondenheid van het maatschappelijk leven tegenover den Staat, daardoor op zich zelf nog niet in de maatschappij de grootst mogelijke vrijheid en welvaart waarborgde", aldus De Vries,¹² eisten de katheder-liberalen naast bescherming van de rechtsstaat overheidsbemoeiing met de sociale ongelijkheid. Behalve het Thorbeckiaanse vrijheidsbeginsel, dat slechts negatieve vrijheden postuleerde, introduceerden de katheder-liberalen het beginsel van sociale rechtvaardigheid, dat door de gelijkmaking van maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden tot positieve vrijheid moest leiden. De staat kon naar believen zijn secundaire taken uitbreiden; de liberale eerbiediging van de privé-eigendom legde de grens met het staatsocialisme vast.¹³

III. Liberale partijvorming (1885-1901)

De generatiewisseling die zich binnen het liberalisme had voltrokken betekende niet dat de Thorbecke- of 'oud-liberalen' ineens het veld hadden geruimd. Beide stromingen bleven - uiteraard met de nodige modificaties - tot aan de Tweede Wereldoorlog naast elkaar voortbestaan. Eerst huisden zij samen in één partij, daarna waren zij verdeeld over drie. Na de oprichting van de Vrijheidsbond in 1921 vonden de twee gezindten elk in een eigen partij onderdak.

Aanvankelijk waren beide vleugels in één partij, de Liberale Unie, vertegenwoordigd. Mede daarom had men bij de oprichting van de Unie in maart 1885 ook maar afgezien van het opstellen van een beginselprogramma. Naarmate de Unie zich in de jaren negentig duidelijker uitsprak over kiesrechtuitbreiding en staatsingrijpen, traden de verschillen openlijker aan het daglicht. In 1888 had de Unie voorzichtig een begin gemaakt met het vastleggen van een programma met het oog op de Tweede Kamerverkiezingen. Tot ongenoegen van de oud-liberalen werden hierin naast de verbreding van de grondslag van het kiesrecht ook sociale maatregelen voorgesteld, zoals beperking van de arbeidstijd en het

treffen van voorzieningen bij ongevallen, ziekte, ouderdom en dergelijke. Toen in 1894 de Unie zich voor de door minister Tak voorgestelde uitbreiding van de kiesrecht uitsprak, trad een groep oud-liberalen uit de Unie. Hun exodus kreeg in 1896 een vervolg, toen het 'Hervormingsprogramma' werd aangenomen, waarin de Unie zich onverkort uitsprak vóór sociale hervormingen. In de preambule werd bepleit dat "elke bevoorrechtiging van het kapitaal ophoude, de belangen van den arbeid en den arbeider tot hun recht komen, en in het algemeen voor zoover de wetgeving invloed uitoefent op de verdeeling der maatschappelijke goederen, meer rechtvaardigheid worde betracht".¹⁴

Vele oud-liberalen konden de Unie op het sociale pad niet volgen. In hun verweer hielden zij vast aan de van vóór 1870 daterende conceptie van de neutrale staat. Zo was de oud-liberaal De Beaufort van oordeel "dat de Staat in den maatschappelijken strijd om het verwerven van rijkdommen onzijdig moet blijven en slechts daarvoor heeft te zorgen, dat die strijd naar de regels der rechtvaardigheid worde gevoerd...De Staat moet derhalve den toestand van ongelijke verdeeling der goederen, die door de geheele geschiedenis bestaan heeft, aanvaarden als een rechtvaardige toestand".¹⁵

Door vooruitstrevende liberalen als Treub werd het program evenwel verwelkomd vanwege het sterk "kathedersocialistischen stempel" dat het droeg; het betekende naar zijn mening een afscheid van het Manchester-liberalisme.¹⁶ Wat betreft de sociale inslag bestond er weinig verschil tussen de Unie en de andere partij in het vrijzinnige kamp, de in 1892 opgerichte Radicale Bond. In zijn beginselprogram had de Bond zich de "bestrijding van de sociale afhankelijkheid" ten doel gesteld door "afschaffing van die wettelijke bepalingen, welke opeenhoping van kapitaal in handen van enkelen bevorderen" en door het nastreven van een "meer gelijkmatige verdeeling van het maatschappelijk inkomen".¹⁷

Ook in hun concrete sociale voorstellen hadden beide partijen veel gemeen, alhoewel de Unie zich doorgaans wat terughoudender opstelde dan de Radicale Bond. Beide spraken zich uit voor een verplichte verzekering tegen de gevolgen van ongevallen, ziekte, invaliditeit en ouderdom. De Bond wilde in al die gevallen geldelijke steun van de staat; de Unie "althans voor invaliditeit en ouderdom, zoo noodig, ten deele op kosten van de staat".¹⁸ Over de door de Radicale Bond gewilde overheidsexploïtatie van nutsbedrijven liet de Unie zich niet uit.

Het grote onderscheid tussen Unie en Bond lag op het gebied van de democratisering van het staatsbestel, in het bijzonder bij het algemeen kiesrecht. Waar de Radicale Bond zich van meet af aan uitsprak voor invoering daarvan, wilde de Unie niet verder gaan dan een zo ruim mogelijke kiesrechtuitbreiding binnen het kader van de grondwet. Ook met de door de Radicale Bond gewenste afschaffing van de Eerste Kamer had de Unie weinig op.

Aan de vooravond van de 20ste eeuw hadden de verschillende vrijzinnige groeperingen zo hun stellingen betrokken. In het midden stond de Unie, met ongeveer 10.000 leden¹⁹ en 35 Kamerleden²⁰ de omvangrijkste partij. Links daarvan bevond zich de Radicale Bond, een overwegend Amsterdamse aangelegenheid. De Bond telde 2.300 leden²¹ en bezette vier parlamentszetels. De oud-liberalen aan de rechterzijde hadden zich niet georganiseerd; wel beschikten zij over een Kamerfractie van dertien geestverwanten. Over het kiesrecht verschilden alle van mening. Met betrekking tot de taak van de overheid op sociaal terrein spoorden de ideeën van Unie en Radicale Bond. Tussen hen en de oud-liberalen liep op dit terrein een principiële breuklijn. Deze tegenstelling tussen de linker- en rechtervleugel van het vrijzinnige kamp zou na de breuk in de Unie in 1901 vastere vormen aannemen, zowel organisatorisch als ideologisch.

IV. De programma's van VDB, BVL en Liberale Unie (1901-1913)

IV.1 Vrijzinnig-Democratische Bond

Ook na het afhaken van de oud-liberalen bleef de Unie verdeeld over de kiesrecht kwestie. In 1900 sprak de partij zich uit voor een grondwetsherziening die de barrière voor de invoering van algemeen kiesrecht moest slechten, zonder zich evenwel tot daadwerkelijke invoering ervan te verplichten. Toen op de algemene vergadering van 26 januari 1901 het voorstel om deze grondwetsherziening bij de komende Kamerverkiezingen urgent te verklaren werd weggestemd, traden de voorstanders ervan uit de Unie. Zij richtten op 17 maart 1901 de VDB op, waarin de Radicale Bond opging.

De beginselverklaring van de VDB, die in mei 1901 werd vastgesteld, vertoonde veel overeenkomsten met die van de Radicale Bond. Zij bleef ondanks enkele aanpassingen in 1920 en in 1936 fundamenteel ongewijzigd tot het opgaan van de VDB in de Partij van de Arbeid in 1946. Als eerste desideratum werd de democratisering van het parlementaire systeem genoemd. De versterking van de volksinvloed diende verwezenlijkt te worden door invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen. Anders dan de Radicale Bond wilde de VDB de Eerste Kamer niet afschaffen, maar wel het democratische gehalte ervan vergroten. Direct hierop volgde - eveneens in het voetspoor van de Radicale Bond - het sociale beginsel. Krachtige sociale wetgeving moest de maatschappelijke oorzaken wegnemen "welke tusschen de leden van het volk ongelijkheid scheppen of versterken ten aanzien van hunne ontwikkelingsvoorwaarden". In de traditie van het katheder-socialisme bakende de VDB nauwkeurig zijn positie af tussen socialisme en klassiek liberalisme. Zowel het het streven naar afschaffing van het privé-eigen-

dom der produktiemiddelen als de opvatting dat "de Staat in het economisch leven zijner burgers slechts noodgedrongen, schoorvoetend behoort in te grijpen",²² werden afgewezen.

In 1909 werd door het VDB-Tweede Kamerlid Marchant een uitgebreide toelichting gegeven op de vrijzinnig-democratische beginselverklaring. De VDB was vrijzinnig, wat inhield dat de Bond - evenals andere vrijzinnigen - de vrijheid als voornaamste voorwaarde voor maatschappelijke ontwikkeling beschouwde. Daarnaast was de VDB democratisch. Als wezen van de democratie zag de Bond "dat elke menselijke kracht, die leeft in het volk, tot vollen wasdom en tot algeheele ontwikkeling komt".²³ Democratisering bleef daarom niet uitsluitend beperkt tot het politieke vlak - door de toekenning van het algemeen kiesrecht aan mannen en vrouwen -, maar had ook maatschappelijke implicaties. De mens kon alleen in economische zin vrij zijn wanneer de sociale ontwikkelingsvoorwaarden gelijk waren. Verwezenlijking van beide vrijheden werd noodzakelijk geacht voor een volledige ontplooiing van het individu op basis van zijn mogelijkheden.

De 'economische vrijheid', wat in de vrijzinnig-democratische terminologie stond voor de gelijkheid van startposities, was volgens Marchant door de liberalen van 1848 veronachtzaamd. Dit had geleid tot een overwicht van het kapitaal in het economische leven, dat door de economisch zwakkeren niet op eigen kracht in evenwicht kon worden gebracht. De staat was het geëigende instrument om de gewenste gelijkheid van ontwikkelingsvoorwaarden - dus niet van materiële gelijkheid - naderbij te brengen. "Gelijkheid van ontwikkelingsvoorwaarden, gelijke kans om in den strijd om het bestaan vooruit te komen voor al wie over gelijken aanleg beschikken is het ideaal, dat de vrijzinnig-democraten voor oogen houden. Dit ideaal nastrevende, behoort bij overheid en wetgevende macht voortdurend een krachtig initiatief werkzaam te zijn om regelend in te grijpen in het economisch leven der burgers",²⁴ aldus Marchant.

Vanwege het feit dat de verkiezingen in 1901 snel volgden op de oprichting van de VDB, was de Bond niet in de gelegenheid zijn beginselen in een uitgebreid program om te zetten. Afgezien van het kiesrecht waren de programmatische verschillen tussen Bond en Unie in 1901 miniem (met als uitzondering de eis van naasting der spoorwegen). Dit veranderde met het gedetailleerde 'Werkprogram', dat door de VDB in 1902 werd vastgesteld en in feite pas in 1918 terzijde werd geschoven.

Het Werkprogram verlangde een actief optredende overheid op allerlei terrein. Sociale wetgeving was de voornaamste staatstaak. Wettelijke bescherming van de arbeid werd geëist, evenals invoering van verplichte verzekeringen tegen ziekte, invaliditeit en ouderdom (wat de laatste

twee betreft met staatsbijdragen). Verder verwachtte de VDB van de overheid dat zij toezicht hield op verzekeringsmaatschappijen en banken, nutsbedrijven in eigen beheer nam, het peil van de volksgezondheid verhoogde, de oprichting van crèches nastreefde, de toegankelijkheid van het onderwijs bevorderde, enzo meer.

Het Werkprogram vormde het uitgangspunt bij de onderhandelingen met de Unie over een stembusakkoord bij de Kamerverkiezingen van 1905. Bij die afspraken deed de Bond ten aanzien van het kiesrecht een forse concessie met de aanvaarding van het zogenaamde 'blanco-artikel'. Overeengekomen werd dat de regeling van het kiesrecht uit de grondwet zou worden gelicht en een aangelegenheid voor de gewone wetgever zou worden. In het 'Gemeenschappelijk program van actie' werd ook de invoering van enkele sociale hervormingen bepleit, waarover de partijen het eens waren.

Het Werkprogram was tevens de basis van het gemeenschappelijke 'Program van Actie' dat de VDB voor de Kamerverkiezingen van 1909 met het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (een vakverbond op vrijzinnige grondslag) had opgesteld. Vooral door tegenstand van VDB-voorman Treub was hierin over de invoering van staatspensioenering niets opgenomen. Tot zijn grote schrik merkte de VDB dat men op dit punt door de Unie links werd ingehaald, toen die in 1909 onverwacht met deze eis op de proppen kwam. De Unieliberalen wensten verder te gaan dan een verzekering met premiebetaling, waarbij alleen loonarbeiders zouden zijn gebaat, en te komen tot 'kosteloze ouderdomsrente', uit te keren door de staat. Door de manoeuvre van de Unie werd de Bond in de richting van staatspensioenering gedrongen, ondanks een tegenspartelende Treub. De totstandkoming van de Vrijzinnige Concentratie aan het einde van 1912 hielp de VDB over de streep, zij het dat dit ten koste ging van Treub, die voor een kamerkandidatuur bedankte.

IV.2 Bond van Vrije Liberalen

Min of meer gedwongen door de toenadering tussen VDB en Unie aan het eind van 1904 kwamen de oud- of vrij-liberalen, die tot dan toe wars waren geweest van alles wat naar organisatie zweemde, in februari 1905 tot de opstelling van een Manifest. Hierin werden de beginselen uiteengezet waarin zij zich meenden te onderscheiden van Unie en VDB. Primair hierin stond het leerstuk van de neutrale staat. Als eerste eis van liberale staatskunde gold "dat de staat naar den eisch van strikte onpartijdigheid aan alle burgers zonder onderscheid de ruimst mogelijke vrijheid verzekerde".²⁵

De doctrine van de neutrale staat betrof niet alleen de politieke, maar

evenzeer de maatschappelijke sfeer. Pas wanneer de werking van het vrije zelfstandige initiatief ontoereikend bleek mocht de staat in actie komen. Sociale wetgeving, tot op zekere hoogte nodig geacht, moest exclusief gericht zijn op "het bevorderen, aanmoedigen en steunen van persoonlijk initiatief".²⁶ Uitbreiding van de kiesbevoegdheid behoorde zich uitsluitend geleidelijk te voltrekken, afhankelijk van de geestelijke en materiële ontwikkeling van het volk en op voorwaarde dat zij vergezeld ging van een uitbreiding der bevoegdheden van de Eerste Kamer, die vanzelfsprekend indirect gekozen moest blijven. Het blanco-artikel, kern van de samenwerking van Unie en VDB, ging de vrij-liberalen al veel te ver.

In juni 1906 werd de Bond van Vrije Liberalen opgericht. Het Manifest vormde de basis voor het beginselprogram, dat in 1907 werd opgesteld en tot de oprichting van de Vrijheidsbond in 1921, waarin de BVL zou opgaan, vrijwel niet werd veranderd. In het program werd een vrijwel volledige scheiding der machten bepleit, om zo een te grote volksin-vloed tegen te gaan. De regering moest als uitvoerende macht krachtig orde en gezag handhaven. Een strikt onafhankelijke rechtspraak diende naleving van de wet door zowel burgers als overheidsorganen te verzekeren. Ten slotte achtte de BVL "eene wetgevende macht door hare samenstelling en machtsregeling het evenwicht handhavende in de behartiging der volksbelangen" noodzakelijk.²⁷ De leer van de neutrale staat keerde aldus terug in de theorie van het evenwicht. De volksvertegenwoordiging diende bij haar wetgevende en controlerende taak alle partijdigheid en eenzijdigheid uit te bannen. De invloed van de Eerste Kamer (op andere wijze verkozen dan de Tweede) op de wetgeving moest door verlening van het recht van amendement worden vergroot. Pas als aan deze voorwaarde was voldaan kon het kiesrecht voor de Tweede Kamer aan mannen en aan bepaalde categorieën vrouwen worden verleend.

De door de BVL aangehangen theorie van het evenwicht sproot voort uit de angst dat na de invoering van het algemeen kiesrecht de vrij-liberale belangen verdrongen zouden worden door die van de arbeiders-klasse. In een toelichting op het program schreef partijsecretaris Ter Spill dat geen enkele liberaal zich op principiële gronden tegen uitbreiding van kiesrecht kon verklaren. Het verzet van de BVL gold naar zijn zeggen dan ook niet die uitbreiding op zich alswel de bedoeling van bepaalde partijen om door het algemeen kiesrecht "een klasse-heerschappij van onvermogenen te vestigen, een brutale machtsuitoefening door het getal".²⁸

Ook op sociaal terrein afficheerde de BVL zich als de 'partij van het evenwicht'. Alle 'klasse-wetgeving' werd afgewezen, alhoewel werd erkend dat sociale wetgeving tot op zekere hoogte noodzakelijk was. Van de staat werd echter uiterste terughoudendheid geeist; pas wanneer

het particuliere initiatief voor de behartiging van het algemeen belang uiteindelijk tekort schoot, mocht de overheid dwingend optreden. Sociale zorg moest dan wel gericht zijn op "ontwikkeling en verhooging van zelfstandige kracht".²⁹ De beste remedie om verbetering te brengen in de situatie van de arbeidersklasse was evenwel verhoging van het welvaartspeil door de vrije werking van het marktmechanisme, aldus Ter Spill. De staat kon dit bevorderen door handhaving van de vrijhandel, bevordering van deugdelijk onderwijs en ontwikkeling van de infrastructuur.

In zijn toelichting, die was doortrokken van de geest van Thorbecke, veegde Ter Spill de vloer aan met de theorieën der kathedersocialisten die in de VDB weerklank vonden. "De meening dat versterking der economisch zwakkeren in de eerste plaats en bij voorkeur moet geschieden door een uitgebreide staatsbemoeiing, is bij uitstek *reactionair*".³⁰ Deze benadering zou alleen maar de werking van het privéinitiatief uithollen. De BVL had in tegenstelling tot de VDB sowieso een lage dunk van de mogelijkheden van wetgeving. Ter Spill meende "dat wetgeving en bestuur niets kunnen scheppen; want iedere economische versterking is eerst dan werkelijk en duurzaam, wanneer zij verworven is door eigen kracht".³¹

Bij de Kamerverkiezingen van 1909 kwam de BVL met een zeer beknopt program. Met betrekking tot de kiesrechtkwestie viel de Bond terug op de bepalingen in de beginselverklaring, waarin uitbreiding van het kiesrecht gekoppeld werd aan een verzwaarde positie van de Eerste Kamer in het parlementaire bestel. In weerwil van hun afkeer van overheidsingrijpen kwamen de vrij-liberalen toch met enkele voorzichtige sociale voorstellen. In plaats van verplichte sociale verzekeringen kozen zij voor vrijwillige, eventueel met overheidssteun. In de gedachtenrant van de BVL had de staat hierin evenwel geen voortrekkersrol te vervullen.

IV.3 Liberale Unie

Nadat de VDB in 1901 en de BVL in 1905 hun beginselen hadden verankerd en voor enkele decennia vastgelegd, omschreef de Unie haar ideologische uitgangspunten pas in 1910. Voor die tijd vormde het uit 1896 stammende Hervormingsprogram, dat in 1901 in feite alleen op het punt van het kiesrecht was gewijzigd, de grondslag van haar politieke optreden. Zoals gesteld was dit programma veel minder op interventionistische leest geschoeid dan het Werkprogram van de VDB, dat van 1902 dateerde. Ofschoon de sociale paragrafen in de twee programma's elkaar niet veel ontliepen, waren de voorstellen van de VDB doorgaans krachtiger geformuleerd en hadden zij een grotere reikwijdte. Niettemin

bleek samenwerking in 1905 mogelijk.

Bij de Kamerverkiezingen van 1909 kwam de Unie met twee nieuwe programpunten. In de eerste plaats ijverde zij voor de invoering van algemeen kiesrecht voor alle mannen en voor ongehuwde vrouwen, waartoe de Unievergadering in februari 1908 had besloten. Nog steeds liep de Unie op dit punt achter bij de VDB, die immers vanaf haar oprichting in 1901 algemeen kiesrecht had verlangd. Verder dan de VDB ging de Unie in haar voorkeur voor staatspensioering.

In juni 1910 presenteerde de Unie de eerste en meteen de laatste beginselverklaring in haar bestaan. De uiterst korte en enigszins cryptische verklaring vormde de openingsparagraaf van het herziene Hervormingsprogram. Centraal stond de verhoging van welvaart en welzijn van het "geheele volk, samengaande met eene *harmonische verhouding* tusschen de belangen van individuen en groepen en die van het geheel". Het hoofdprincipe dat de verwezenlijking van dit ideaal richting moest geven, was het beginsel der vrijheid. Na deze frase, die reminiscenties opriep aan de vrij-liberale theorie van het evenwicht, volgde in één adem het voornemen dat "de economische onvrijheid der zwakken door krachtige sociale hervormingen zooveel mogelijk (wordt) opgeheven".³² De dubbelzinnigheid die de beginselverklaring kenmerkte liet hier en daar zijn sporen na in het vernieuwde Hervormingsprogram. Enerzijds schreef de Unie de overheid op het vlak van de sociale wetgeving "steunend en dwingend optreden" voor,³³ anderzijds werd eenzijdige bevoorrechtiging van arbeid of kapitaal afgewezen. Niettemin werden een uitgebreid pakket sociale maatregelen en overheidsexploïtatie van nutsbedrijven voorgesteld, waardoor Unie en VDB naar elkaar opschoven. De Unie verlangde daarnaast een rechtstreekse verkiezing van de Eerste Kamer, zonder dat de bevoegdheden van de senaat werden uitgebreid.

IV.4 Vrijzinnige Concentratie in 1913

In november 1912 werd door de VDB, de Unie en de BVL het 'Manifest van de Vrijzinnige Concentratie' aanvaard. Dit compromis was in feite een verkapt Unieprogram; de hoofdpunten - algemeen kiesrecht voor mannen en staatspensioen - waren door de Unie in 1909 op de dagorder geplaatst. Evenredige vertegenwoordiging, met name door de BVL van vitaal belang geacht, kwam ook in het program voor.

Zowel de VDB als de BVL hadden in het compromis veren moeten laten. Ofschoon de VDB zich in de voorgestelde sociale maatregelen (inclusief het staatspensioen) wel kon vinden, had hij genoeg moeten nemen met een obscure passage over de rol van de staat op het maatschappelijke vlak. Van de BVL was echter de grootste inschikkelijkheid

verlangd: niet alleen moest de Bond het staatspensioen slikken, ook het algemeen kiesrecht voor mannen was hem opgedrongen. De directe koppeling van deze kiesrechtuitbreiding aan de eis van versterking van de invloed van de Eerste Kamer op de wetgeving had de BVL in juni 1911 al min of meer opgegeven. De wens van een grotere machtspositie voor de senaat als tegenwicht voor mogelijk al te 'democratische driften' van de Tweede Kamer bleef echter overeind.

V. Organisatorische ontwikkelingen (1901-1918)

Ondanks de onderlinge verschillen kwamen de vrijzinnige partijen tussen het moment van afsplitsing van de VDB van de Unie in 1901 en de totstandkoming van de Vrijheidsbond in 1921 bij twee van de vijf Tweede Kamerverkiezingen tot één of andere vorm van samenwerking.³⁴ In 1901, 1909 en 1918 - na deelgenomen te hebben in vrijzinnige kabinetten³⁵ - trok men gescheiden op; in de daartussen gelegen verkiezingen van 1905 en van 1913 - die volgden op confessionele kabinetten - werd overeenstemming bereikt tussen VDB en Unie resp. VDB, Unie en BVL. Coöperatie was enerzijds geboden door de neergaande electorale lijn die de vrijzinnige partijen in deze periode door de bank genomen vertoonden; in het defensief gedrongen door de opkomende confessionelen en sociaaldemocraten moesten zij steun bij elkaar zoeken. Anderzijds noopte ook het districtenstelsel tot stembusafspraken.

In de twee gevallen dat de vrijzinnigen tot samenwerking waren gekomen profiteerde de Unie programmatisch gezien hiervan het meest. Als grootste partij (die in 1913 bovendien de middenpositie bezette) stond zij het sterkst in de onderhandelingen. Het initiatief tot samenwerking met de Unie was beide keren overigens uitgegaan van de VDB. Daarbij poogde deze de vrij-liberalen buitenspel te zetten, omdat men door het meedoen van de conservatieven electoraal verlies aan de SDAP vreesde. De BVL liep door samenwerking een kleiner risico: de CHU, programmatisch gezien een mogelijke concurrent, werd door de godsdienstige scheidslijn op afstand gehouden.

De pogingen van de VDB om de vrij-liberalen te passeren werden in 1912 geblokkeerd door de Unie, die van meet af aan streefde naar vrijzinnige éénwording. "Liefste wensch..", aldus Uniesecretaris Roodhuyzen in 1909, ".blijft altijd bij ons dat er vereeniging zal komen met hen, die niet van ons hadden moeten heengaan".³⁶ Van dit Unieliberaal ideaal waren VDB en BVL niet gediend; de organisatorische zelfstandigheid stond voor hen voorop. Beide partijen waren het in de grond van de zaak met elkaar eens, dat zich in het vrijzinnige kamp beter een tweedeling kon voltrekken, dwars door de Unie heen. Op de oprichtingsvergadering van de BVL in juni 1906 constateerde voorzitter Tydeman dat hoewel vrijzinnig Nederland nu ogenschijnlijk drie groeperingen

telde, het in feite er slechts twee waren; "een droite en een gauche., aangezien de Liberale Unie voor de helft bij ons behoort en voor de andere helft bij de Vrijzinnig-Democraten".³⁷ Dit standpunt werd door de VDB ook gehuldigd. Het vond later zijn grootste pleitbezorger in Marchant, die niet naliet te hameren op een vrijzinnige hergroepering, welke moest leiden tot een behoudend-liberale en een democratisch-vrijzinnige partij.

V.1 Samenwerking VDB en Unie in 1905

Na de breuk in 1901 waren Unie en VDB zelfstandig de verkiezingen ingegaan. De splitsing kwam hun beide op electoraal verlies te staan.³⁸ Door het optreden van het confessionele ministerie-Kuyper en de geponeerde antithese tussen 'Christenen en paganisten' tot elkaar gebracht, begon men eind 1904 onderhandelingen over samenwerking bij de verkiezingen van 1905. De eerste stap was door de VDB-Kamerfractie gezet.³⁹ Al in december 1904 bereikte men overeenstemming over een beknopt program. Het concept had de instemming van alle betrokkenen: zowel de hoofdbesturen van Unie en VDB als de beide Kamerfracties konden het onderschrijven. In januari 1905 stemden de leden van beide partijen ermee in. Het hoofdbestuur van de VDB had zijn achterban opgeroepen het voorstel zonder wijzigingen te aanvaarden, ook wanneer er misschien een "lievelingsdenkbeeld" mocht ontbreken, waarmee het algemeen kiesrecht werd bedoeld. De VDB had op dit punt heel wat water in de wijn gedaan door akkoord te gaan met het blanco-artikel. De pogingen van de VDB-onderhandelaars om de kiesrechtparagraaf positiever te formuleren waren op een onverzettelijke Unie afgestuit.⁴⁰ Op de ledenvergaderingen van beide partijen bleek overigens hoezeer VDB en Unie op dit punt van elkaar verwijderd waren. De voorzitter van de VDB, Drucker, benadrukte dat het blanco-artikel slechts een tussenstation was op de weg naar begeerde algemeen kiesrecht; Unie-voorzitter Goeman Borgesius daarentegen stelde zijn achterban gerust met de mededeling dat instemming met het blanco-artikel nog niet instemming met de invoering van algemeen kiesrecht betekende.

De reden voor de VDB om de samenwerking met de Unie te zoeken was vooral gelegen in het voorkómen van een mogelijke samenwerking tussen Unie- en oud-liberalen, waardoor de VDB uit de boot zou kunnen vallen. Marchant, toentertijd *coming man* in de VDB, zag de winst van de samenwerking dan ook gelegen in het feit "dat wij de L.U. van de oud-liberalen hebben afgetrokken". Hij stelde voor om in de districten waar een oud-liberaal af zou treden, eigen kandidaten te stellen. Dit zou het wantrouwen tegen de samenwerking dat in eigen kring bij de "roodste elementen" leefde tegengaan en daarnaast de oud-liberalen

verzwakken.⁴¹ Marchants advies werd door het hoofdbestuur van de VDB overgenomen. De Unie betreurde dit en ontraadde de aangesloten kiesverenigingen "beslist en met nadruk" eigen kandidaten te stellen tegen zittende oud-liberalen.⁴² De oud-liberalen die hadden besloten buiten de vrijzinnige samenwerking te blijven, zeiden hun geestverwanten wel steun toe, zeker bij herstemmingen.

V.2 Vrijzinnige Concentratie van Unie, VDB en BVL in 1913

In 1909 waren de vrijzinnige partijen op eigen gelegenheid de verkiezingen ingegaan. Tevreden over de solo-actie kon men niet wezen, aangezien alle partijen verlies moesten incasseren. De BVL was het zwaarst getroffen; van zijn negen zetels had de Bond er vijf verloren. De animo om tot stembusafspraken te komen was dan ook vooral bij de BVL groot. Het vrij-liberale plan om het voortouw te nemen werd echter doorkruist door de VDB, die net iets eerder in actie kwam. Anders dan de BVL, die zowel Unie als VDB bij de samenwerking had willen betrekken, sloot de VDB de BVL bij voorbaat uit. De opzet om alleen met de Unie in zee te gaan, mislukte echter. De Unie was niet gediend van een onderonsje met de VDB en wilde alleen gedrieën overleggen, waarna de vrij-liberalen alsnog door de VDB werden geïnviteerd.

De onderhandelingen tussen de drie partijen gingen in de zomer van 1912 van start. Al op de eerste 'samenwerkingsconferentie' kreeg de BVL te horen dat aanvaarding van algemeen mannenkiesrecht *conditio sine qua non* was. Bevreesd voor de gevolgen van een zelfstandige verkiezingsactie ging de BVL hiermee akkoord. In augustus kwam een conceptprogramma tot stand dat in grote lijnen overeenstemde met het uiteindelijke manifest.

In de vergadering van het hoofdbestuur van de BVL - de enige vrijzinnige partij waarvan de notulen uit deze periode bewaard zijn gebleven - werden over het concept harde noten gekraakt. Het Kamerlid Van Karnebeek meende dat door de aanvaarding ervan de *raison d'être* van de BVL zou vervallen, nu het verzet tegen algemeen kiesrecht en verdoorgedreven staatszorg was opgegeven. Tot de voorstanders van het concept behoorde voorzitter Tydeman. Hoewel hij moest toegeven dat er een stap in de richting van staatspensioen werd gedaan, meende hij dat het ontwerp in de geest van de BVL was; "menig radicaal zal het zelfs een conservatief stuk noemen".⁴³

Ook binnen de VDB leefde kritiek op het ontwerp. De samenwerking dreigde bijna nog af te springen op verzet tegen de sociale paragraaf.⁴⁴ Voorman Treub trok vanwege onoverkomelijke bezwaren tegen het staatspensioen zijn Kamerkandidatuur in. Niettemin werden de voorstellen uiteindelijk door alle partijen aanvaard. Algemeen kiesrecht en

staatspensioen vormden de basis voor het vrijzinnige kabinet-Cort van der Linden, dat na de verkiezingen van 1913 werd geformeerd.

V.3 Pogingen tot voortzetting Vrijzinnige Concentratie in 1918

De Tweede Kamerverkiezingen van juni 1917 werden zonder strijd gevoerd. Teneinde de aanvaarding in tweede lezing van de grondwetswijzigingen niet in gevaar te brengen, waren vrijwel alle partijen overeengekomen om te 'laten zitten wat zit'. De verkiezingsstrijd zou pas bij de Kamerverkiezingen van 1918, de eerste onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, ontbranden. Om te voorkomen dat de vrijzinnige partijen elkaar te lijf zouden gaan, werd door Unie en BVL voortzetting van de Vrijzinnige Concentratie bepleit. De VDB bleek evenwel spelbreker. De verkiezingen van 1913 hadden voor de VDB een teleurstellende afloop gekend en de uitslag van de Statenverkiezingen van 1916, die de drie gezamenlijk waren ingegaan, beloofde weinig goeds. Het verzoek om de concentratie te continueren werd door de VDB afgewezen. Het Bondsbestuur meende dat door de invoering van de evenredige vertegenwoordiging de noodzaak tot stembusafspraken was komen te vervallen. Van een samengaan van de drie vrijzinnigen kon niets komen; "de groepen gaan in overtuiging te ver uiteen". Wel verklaarde de VDB zich geïnteresseerd in een eventuele herschikking van de vrijzinnige gelederen, die moest leiden tot twee in plaats van drie partijen, "een behoudend liberale en een democratisch vrijzinnige".⁴⁵

Nu de VDB het had laten afweten, wilde de BVL de samenwerking met de Unie voortzetten. De laatste was hiervoor niet geporteerd. Zolang de achterban van de VDB zich nog niet had uitgesproken, gaf men de hoop niet op. In juni 1917 nam de algemene vergadering van de Unie een motie aan, waarin alle vrijzinnigen werden opgeroepen de samenwerking voort te zetten. Een commissie werd ingesteld die met BVL en VDB hierover het overleg moest heropenen. In de gesprekken, die in het najaar van 1917 werden gehouden, hield de VDB echter opnieuw de boot af. De verschillen tussen de vrijzinnig-democratische en vrij-liberale vleugels werden te groot geacht om tot een gemeenschappelijk program te komen. Wel werd het stokpaardje van de hergroepering der vrijzinnige partijen op 'democratische' (dat wil zeggen vooruitstrevende) en behoudende grondslag van stal gehaald. De Unie wees dit denkbeeld af; door opsplitsing van deze partij in twee delen zou de begeerde vrijzinnige éénwording van de regen in de drup raken. Als de VDB zich echter bij de Unie wilde aansluiten, dan was hij welkom. Deze voorstellen waren uiteraard voor de VDB onverteerbaar; de angst om door de Unie overvleugeld te worden was te groot. Van samenwerking alleen al moesten de leden van de VDB niets weten; op de algemene vergade-

ring van november 1917 werd het concentratievoorstel met algemene stemmen verworpen.

Een hernieuwd appèl van de BVL op de Unie om na het bedanken van de VDB getweeën de samenwerking te continueren, werd door de Unie afgewezen. "Een samenwerking van onze Unie met Uwen Bond zonder medewerking van den Vrijzinnig Democratischen Bond zou het karakter van de Unie schaden",⁴⁶ zo luidde het antwoord. De afwijzing verraste de vrijliberalen niet: van de pas tot Unievoorzitter verkozen Heeres, die bekend stond om zijn sympathie voor de VDB, had men niet veel anders verwacht.⁴⁷ Achter de schermen had de Unie zich wel bereid verklaard de BVL in haar gelederen te willen opnemen, "zoodanig dat het karakter der Unie daardoor niet zou worden geschaad".⁴⁸ Uiteraard was dit voor de BVL onaanvaardbaar. De vrij-liberalen besloten daarna op eigen kracht verder te gaan, overigens zonder al te veel vertrouwen op een goede afloop.

VI. De totstandkoming van de Vrijheidsbond (1918-1921)

VI.1 Kamerverkiezingen 1918

Bij de Kamerverkiezingen van 1918 waren de vrijzinnige partijen enerzijds sterker, anderzijds zwakker dan ooit. In ledental hadden zij een ongekende groei doorgemaakt. De vele kiesverenigingen die onder het districtenstelsel zelfstandig waren gebleven, verloren met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging hun afzonderlijk bestaansrecht en sloten zich aan bij de bestaande landelijke partijen. De Unie zag hierdoor haar ledenaanhang verdubbelen van circa 14.000 in 1915 tot 28.500 in 1918. De VDB groeide in deze periode nog sterker: van 6.134 tot 17.157.⁴⁹ Ook het ledental van de BVL steeg en bedroeg in 1918 bijna 6.000.⁵⁰

Deze ledenaanwas weerspiegelde zich niet in stemmenwinst. Na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging kelderde de Unie van 22 zetels naar zes. De BVL liep terug van tien naar vier. Alleen de VDB wist zich nog enigszins te handhaven; van zijn zeven zetels gingen er twee verloren. Niet alleen was hun relatieve aandeel onder het vergrote electoraat teruggelopen, ook kregen de vrijzinnigen met concurrentie te maken. Voornaamste electorale mededinger was de in december 1917 opgerichte Economische Bond,⁵¹ met als lijsttrekker de gewezen VDB-er Treub, die drie zetels in de wacht sleepte. Daarnaast schoten een aantal belangenpartijtjes onder de duiven van de vrijzinnigen. Enkele van deze groeperingen behaalden inderdaad een Kamerzetel, zoals de Neutrale Partij, de Middenstandspartij, de Plattelandsbond en het Verbond tot Democra-

tisering van de Weermacht. Na de verkiezingen gingen deze partijen samen met de Economische Bond over tot de vorming van de 'Kamerclub van Neutralen', onder voorzitterschap van Treub.

VI.2 Ideologische en programmatische uitgangspunten in 1918

In al de programma's waarmee de vrijzinnige partijen bij de verkiezingen van 1918 uitkwamen, klonk de bezorgdheid door over de tijdens de Eerste Wereldoorlog sterk gegroeide staatsmacht. De aanbevolen recepten om *back to normalcy* te geraken waren evenwel geënt op de geijkte ideologische uitgangspunten van de verschillende partijen.

Het verkiezingsprogramma van de BVL leunde zwaar op de beginselverklaring, die in 1907 was vastgesteld en waarin na de grondwetswijziging van 1917 slechts de kiesrecht- en onderwijsparagraaf waren gewijzigd.⁵² In het gedurende de oorlogsjaren uitgedijde overheidsapparaat zag de BVL het failliet van de staat als geëigend instrument om het economisch leven te bestieren. "De crisis bevestigde dat iedere poging om een meer harmonische organisatie der maatschappij voornamelijk door *Staatsdwang* en *ambtenaarsin-grijpen* te verwezenlijken, welvaart, vrijheid en recht in gevaar brengt", aldus het programma. De staat diende zich voortaan verre te houden van alles wat het kapitaal kon afschrikken, bijvoorbeeld "bedreiging met overheidsexploïtatie". De bijdragen van de schatkist in het levensonderhoud van de burgers behoorde, afgezien van bijstand aan armen en minvermogende bejaarden, zo spoedig mogelijk te worden afgebouwd. Sociale wetgeving was nodig, maar conform de leer van het evenwicht - moest "gebroken...worden met een eenzijdige politiek, die het belang van de arbeidersklasse als bijkans het eenige ziet, dat politieke belangstelling verdient".⁵³

De ongerustheid die de VDB toonde over de wassende overheidsinvloed was van een geheel ander kaliber dan die van de BVL. Niet de toename als zodanig, maar het gebrek aan parlementaire controle was de vrijzinnig-democraten een doorn in het oog. "De Staten-Generaal dienen den invloed op den gang van zaken volledig te hernemen", zo luidde hun eerste eis. De VDB verwachtte dat een groot deel van de tijdens de oorlogscrisis door de overheid getroffen maatregelen uiteindelijk "van blijvende betekenis zal zijn". Van een herwaardering van overheidsinterventie wilde de VDB niets weten; doel van staatsbestuur bleef onveranderd "om voor allen...de voorwaarden tot vrije ontwikkeling gelijk te maken". De VDB gaf derhalve ruim baan aan allerlei sociale voorzieningen, waarbij voor het eerst de werkloosheidsverzekering opdoek. In tegenstelling tot de BVL, die slechts tot geleidelijke invoering van het vrouwenkiesrecht wilde overgaan, drong de VDB aan op onmid-

dellijke invoering.

De beginselverklaring van 1901, die leidraad was geweest bij de opstelling van het verkiezingsprogram van 1918, werd door de VDB in december 1920, na de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht, geactualiseerd. Deze herziene versie week op geen enkel punt wezenlijk af van de vorige. Nog steeds streefde de VDB naar democratisering van het bestel, maar de invoering van het algemeen kiesrecht had plaats gemaakt voor de eis van openbaarheid van bestuur en onbeperkte verantwoordelijkheid van de overheid tegenover de vertegenwoordigende lichamen. Onverkort bleef daarentegen de eis dat wetgeving moest leiden tot gelijkmaking van de maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden, waarbij enerzijds het belang van het persoonlijk eigendom beklemtoond, anderzijds de leidende taak van de overheid in het bedrijfsleven vastgelegd werden.⁵⁴

Tussen de BVL die de minimale staat in het vizier had en de VDB die een uitgebreid takenpakket noodzakelijk achtte, nam de Unie een middenpositie in. De Unioliberalen, die in de grondwetswijzigingen van 1917 geen aanleiding hadden gezien om hun beginselen te actualiseren, toonden zich in het verkiezingsprogram van 1918 voorstanders van het geleidelijk terugdraaien van de staatsinmenging. Daarbij stond hun zeker niet het vrij-liberale peil voor ogen. Ook in normale omstandigheden voorzag de Unie een "ontzaglijken omvang van de moderne staatstaak", die in eerste instantie op sociaal terrein lag. De door de Unie voorgestelde sociale voorzieningen sloten naadloos aan bij die van de vrijzinnig-democraten; nog nooit waren beide partijen elkaar op dit punt zo dicht genaderd. Ook in de nadruk op de controlerende functie van de volksvertegenwoordiging waren VDB en Unie het eens. "Regering van het volk door het volk",⁵⁵ aldus het Uniiberale adagium. Uitvloeisel hiervan was de wens het kiesrecht aan vrouwen toe te kennen.

Leek de onderlinge afstand tussen VDB en Unie in 1918 gering geworden, de distantie tussen deze twee en de BVL was aanzienlijk. Op het moment dat het alleenrecht van de vrijliberalen op de rechtervleugel van het vrijzinnige spectrum sterker leek dan ooit, werd deze positie bedreigd door een nieuwkomer, de Economische Bond. De Bond wilde met een niet-politiek, economisch program de antithese doorbreken. Achter de banier van 'welvaartspolitiek' zouden zich vrijzinnigen en godsdienstigen kunnen scharen.

De Economische Bond, die volgens een niet geheel onbevooroordeelde Oud "in de kringen van het groot-kapitaal" met gejuich werd ontvangen,⁵⁶ nam op sociaal-economisch terrein behoudende standpunten in. Krachtens zijn beginselen was de Bond van oordeel "dat de staat geen bepaalde groeps- of klasse-belangen mag dienen... doch verhooging van

het peil van de *algemeene* nationale welvaart heeft na te streven". Dit onversneden vrijliberale leerstuk van de neutrale staat werd van zijn scherpe kantjes ontdaan door een afgezwakte vrijzinnig-democratische eis, dat de staat "ertoe meewerke om aan alle groepen en klassen der bevolking de best mogelijke maatschappelijke voorwaarden te verzekeren".⁵⁷ Sociale voorzieningen ter verlichting van de toestand van de maatschappelijk zwakkeren waren geboden, maar moesten wel beperkt blijven.

De afweging tussen staatsinterventie en particulier initiatief viel in de beginselverklaring zonder twijfel in het voordeel van het laatste uit.⁵⁸ De staat had zich nadrukkelijk te onthouden van inmengingen, "welke het particulier bedrijf in zijn verschillende vormen zouden kunnen belemmeren". Op allerlei crisismaatregelen die ooit waren getroffen diende de staat spoedig terug te komen.

In zijn visie op het staatsinterventionisme had de Economische Bond veel gemeen met de BVL. Beide Bonden waren eveneens de mening toegedaan dat toekenning van het kiesrecht aan alle vrouwen niet opportuun was.

VI.3 Vrijzinnige hergroepering

Na het blauwtje dat de Unie in 1917 bij de VDB had gelopen, was het ideaal om te komen tot één grote liberale partij geenszins verdwenen. Zolang de Unioliberalen echter vasthielden aan deelname van de BVL was toenadering tot de VDB geen haalbare kaart, hetgeen met name door de van samenwerking met de VDB gecharmeerde voorzitter Heeres werd beseft. De mislukte 'revolutiepoging' van Troelstra in november 1918 bood Heeres de gelegenheid de BVL te lozen.

Door de Novembergebeurtenissen waren de Unioliberalen een stuk naar links opgeschoven. Fractievoorzitter Rink had in de Tweede Kamer een motie ingediend, waarin onmiddellijk "grote democratische hervormingen zowel op wetgevend als op sociaal gebied" werden verlangd.⁵⁹ Bij deze nieuwe lijn paste een nieuwe partijpolitieke benadering, die door het hoofdbestuur op de algemene vergadering in januari 1919 werd voorgesteld. Unaniem nam de vergadering een door Heeres ontworpen motie aan, waarin tot aansluiting van "de democratische elementen onder de vrijzinnigen" werd opgeroepen. In een toelichting zei het hoofdbestuur dat er tussen VDB en Unie in feite geen programmatische verschillen te bespeuren waren en dat daarom "de mogelijkheid om met hen samen te werken of tot aansluiting in een of andere vorm te komen, in het oog moet worden gehouden".⁶⁰ De BVL werd door Heeres op het altaar van de toenadering tot de VDB geofferd. Onder Tydeman was de BVL een "conservatief-liberale partij" geweest, die in een lager tempo in de richting van staatkundige en sociale hervormingen koerste; maar nu

Dresselhuys leider van de BVL was geworden zou de Bond slechts de belangen van de goeuden behartigen.⁶¹

Hoezeer Heeres op fusie uit was bleek in maart 1919, toen hij zonder ruggespraak met zijn bestuur contact opnam met zijn collega Thiel van de VDB om een doorbraak tussen beide partijen te forceren. De actie liep op niets uit; de algemene vergadering van de VDB in mei 1919 wees opnieuw de mogelijkheid van fusie resoluut van de hand. De vrijzinnig-democraten handhaafden hun standpunt dat de Unie ontbonden moest worden, waarna de linker- en rechtervleugel naar de VDB resp. de BVL een heenkomen konden vinden.

In de jaren 1918 en 1919 waren de Unie en de VDB elkaar meer genaderd dan ooit. Programmatisch bleken er bij de Kamerverkiezingen van 1918 vele raakvlakken; organisatorisch leek door de uitspraak van de Unievergadering van begin 1919, waarin de Unie de BVL aan de dijk zette, het pad van samengaan geëffend. Maar op dit *moment suprême* bedankte de VDB opnieuw voor de eer. Geleidelijk aan kwamen daarop de meer behoudende vrijzinnige groeperingen in beeld. Na het wegebben van de opwindende rond Troelstra's 'revolutieopgave' bleek in het najaar van 1919 dat de Unieliberaal fractie het steeds beter met vrij-liberalen en neutralen kon vinden. Hier en daar gingen stemmen tot verdergaande samenwerking op. Tijdens de Unievergadering in mei 1920 sprak Heeres zijn afkeuring hierover uit. Hij waarschuwde ertegen dat de fractie de schijn zou wekken bruggen te bouwen "waarop de Liberale Unie, de Vrije Liberalen en de Neutralen elkaar zouden kunnen vinden".⁶² Een dergelijke toenadering behoorde tot de verantwoordelijkheid van het hoofdbestuur en druiste bovendien in tegen de uitspraak van de Unie in januari 1919.

De zaak waar Heeres voor streed was echter al verloren. Amper een maand later vond de fusiegedachte, die al enige tijd in de lucht hing, in Treub haar eerste openbare vertolker. Op de algemene vergadering van de Economische Bond in juli 1920 erkende hij ruiterlijk, dat hij zich bij de oprichting van de Bond had vergist in de mogelijkheden van samenwerking met gelovigen. Door deze mislukking was de Economische Bond "tegen wil en dank en tegen de bedoeling zijner oprichters naar den politiek-vrijzinnigen kant gedrongen". Nu dit eenmaal geschied was moest de onderlinge vrijzinnige verdeeldheid maar snel beëindigd worden. Iedereen was het er immers over eens, aldus Treub, dat voor de versterking van het economische draagvlak "de staat en zijne organen hunne bemoeiingen met handel en verkeer zoo snel en zoo veel mogelijk zullen moeten beperken", en dat een vuist moest worden gemaakt tegen het "aan-banden-leggen of wat nog erger is: op zijde schuiven van den particulieren ondernemingsgeest".⁶³

In het vrijzinnige kamp werd uiteenlopend gereageerd. Velen in de

Economische Bond voelden zich overrompeld. Het partijorgaan van de BVL stelde zich afwachtend op en vroeg zich af hoe de 'rooden' in de Unie, die op samenwerking met de SDAP uit waren, zouden reageren.⁶⁴ De VDB reageerde afwijzend maar was wel verheugd, omdat de 'liberaal-neutrale' fusie zou kunnen leiden tot de begeerde tweedeling van de vrijzinnigen op conservatieve en progressieve basis. De Unie stemde tot veler verrassing van harte in met het denkbeeld van een fusie met de Economische Bond en de BVL. Een meerderheid in het Uniebestuur zou hiervoor te vinden zijn, zo onthulde voorzitter Heeres, die een week na Treubs rede zijn functie neerlegde.⁶⁵ Als lijsttrekker van de door hem opgerichte Democratische Partij zou hij bij de verkiezingen van 1922 tevergeefs een gooi naar een Kamerzetel doen. Eind augustus 1920 begonnen op uitnodiging van de Unie, die inmiddels het initiatief naar zich toe had getrokken, de besprekingen tussen de hoofdbesturen van Economische Bond, BVL en Unie. Een invitatie aan het adres van de VDB om ook deel te nemen sorteerde geen effect. In november presenteerde de 'Commissie van Negen', die in opdracht van de drie partijen de mogelijkheid van fusie moest onderzoeken, een concept-beginselverklaring. Een oproep aan andere partijen en organisaties om op basis van deze grondslag aan te schuiven vond gehoor bij de Neutrale Partij, de Middenstandspartij, de Algemeene Staatspartij en de Groep voor Maatschappelijke en Ethische Belangen, die in december bijeen kwamen.⁶⁶ De opgestelde beginselverklaring werd in januari aan de algemene vergaderingen van de betrokken partijen voorgelegd.⁶⁷ Amendementen waren niet mogelijk, wel zouden kanttekeningen door de 'Commissie van Negen' eventueel in het definitieve ontwerp worden verwerkt. Dit document, dat nagenoeg indentiek was met het concept, werd op 16 april 1921 door de algemene vergaderingen van de betrokken partijen aangenomen, waarna de Vrijheidsbond werd opgericht. Enkele behoudende liberalen, die dit akkoord te ver vonden gaan, richtten de Liberale Partij op. Namens deze partij werd bij de verkiezingen van 1922 de Van Houten verkozen, die in de loop der jaren steeds conservatiever was geworden. De oude Van Houten bedankte echter voor de eer, waarna Lizzy van Dorp, "bekende figuur uit de vrouwenbeweging en overtuigd voorstandster der orthodoxe liberale economie" zitting neemt.⁶⁸

VI.4 Beginselen en programma Vrijheidsbond (1921-1922)

Op de beginselen van de Vrijheidsbond, ondergebracht in het 'Algemeen Programma', heeft de BVL in hoge mate zijn stempel weten te drukken. Na de erkenning van het vrijheidsbeginsel als grondslag voor het staatkundige bestel klonk vrijwel onmiddellijk de uit de vrijliberale school overbekende eis van de "onvoorwaardelijke handhaving van wettelijke

orde". Als basis van maatschappelijke welvaart werd het particulier initiatief gezien; het "vrije bedrijfsleven" kreeg ruim baan. Het sociale gezicht van de Vrijheidsbond kwam weinig uit de verf. Zo verplichtte de Bond zich tot niet veel meer dan de "versterking van het inzicht, dat...de ontwikkeling der productie mede ten goede moet komen aan de arbeidersklasse". Overheidsingrijpen kwam in positieve zin in het stuk niet voor; wel werd verzet aangetekend "tegen voortzetting van het stelsel van overheidsbijslag in de kosten van het leven der burgers".⁶⁹ Voor onrust in liberale kringen zorgde de erkenning door de Vrijheidsbond van "de waarde van het geestelijk en van het godsdienstige leven voor maatschappij en staat". Velen vroegen zich af wat het nut was van het leggen van een verband tussen godsdienst en staat in een vrijzinnig program. De uitspraak was echter niet geheel uit de lucht komen vallen. De Unie had zich in haar verkiezingsprogram van 1918 al op het pad van de vermenging van staat en godsdienst begeven door zich sterk te maken voor de verlening van "moreele steun ...aan de particuliere Christelijke zending onder de heidensche bevolkingselementen van den Archipel".⁷⁰ Ondanks protesten bleef de gewraakte zinsnede in de beginselen van de Vrijheidsbond gehandhaafd. Zij vormde de kiem voor de aanvaarding in 1933 door de Vrijheidsbond van de "zedelijke normen van het Christendom als vasten grondslag der Europeesche samenleving".⁷¹

Nadat eerder de voormannen van Unie, BVL en Economische Bond in de Tweede Kamer al waren teruggekomen van hun sociale bevestigingen die door Troelstra's revolutiepoging waren opgewekt, draaide de Vrijheidsbond in het verkiezingsprogram van 1922 de klok eveneens terug. Zo werd gepleit voor een soepeler arbeidswetgeving en werd gezinspeeld op een verlenging van de arbeidstijd. Ook moest "worden gebroken met even omslachtige en kostbare als te dwingende overheidsinmenging" op het terrein van sociale wetgeving.⁷² De Vrijheidsbond was evenwel voorstander van de toekenning van een premievrij ouderdomspensioen van staatswege. In het algemeen werd een terugtrekkende staat gepropageerd, die vele taken behoorde over te laten aan de gezamenlijke verantwoordelijkheid van ondernemers en arbeiders. Op het terrein van de arbeidsverhoudingen en -wetgeving en van de verzekeringswetgeving (zoals de werklozenwet) behoorde de overheid slechts toezicht te houden.

Slot

"De idee waarmee de Liberale Unie is opgericht, nl. om de verdeelde liberalen weer tot elkaar te brengen, is...geheel mislukt, en kan niet anders dan mislukken, omdat men zich in het begin geene rekenschap

gaf van het feit, dat die verdeeldheid het gevolg was van de veranderde toestanden van de maatschappij, die ook van het liberalisme eene gansch nieuwe taak vroegen".⁷³ In een moment van openhartigheid sloeg Uniesecretaris Roodhuyzen, kampioen der vrijzinnige éénwording, in 1909 de spijker op de kop. Tussen de rechter- en linkervleugel van het liberalisme, vertegenwoordigd door respectievelijk BVL en VDB, liep dwars door de Unie heen - een demarcatielijn, gevormd door de haaks op elkaar staande waarderingen van het moderniserings- en democratiseringsproces dat aan het eind van de 19e eeuw was ingezet.

Zoals betoogd waren deze verschillen niet gradueel, maar principieel. In eerste instantie betroffen zij de benadering van de democratisering van de staat, een vraagstuk dat aanleiding had gegeven tot het ontstaan van zowel VDB als BVL. Beide groeperingen spraken zich uit voor algemeen kiesrecht, waarbij de BVL aan dit principe hooguit lippendienst bewees. Door de links-liberalen werd de uitbreiding van de volksinvloed daadwerkelijk gestimuleerd, door de rechts-liberalen slechts getraineed. De VDB was van begin af aan voorstander van het algemeen kiesrecht, de BVL heeft zich tot het laatste toe tegen invoering ervan verzet. En waar de VDB het zwaartepunt van het politieke bestel wilde leggen bij de door het volk gekozen Tweede Kamer, vond de BVL juist verzwaring van de positie van een (indirect verkozen) Eerste Kamer noodzakelijk, als tegenwicht voor een 'gedemocratiseerde' Tweede Kamer. Door de omstandigheden gedwongen ging de BVL schoorvoetend mee in de richting van het algemeen kiesrecht, dat als een regelrechte bedreiging voor het voortbestaan van de BVL werd beschouwd. "Bevorderen en zoo lang mogelijk tegenhouden, ziedaar de eeuwige tegenstelling tusschen radicaal en conservatief", zo luidde de formulering waarmee Marchant het verschil tussen VDB en BVL aangaf.⁷⁴

Deze verscheidenheid tussen de linker- en rechtervleugel van het liberalisme trad bij het vraagstuk van de overheidsbemoeiing nog meer aan het licht. Uitgangspunt van de rechts-liberalen was de maatschappelijke zelfwerkzaamheid, van de links-liberalen de gelijkheid van maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden. Bij de BVL correspondeerde hiermee de neutrale staat, die slechts corrigerend optreedt als het privé-initiatief faalt, de VDB wenste een interveniërende staat, die ingrijpt ten gunste van de sociaal zwakkeren. De BVL wenste een onpartijdige staat, die het evenwicht handhaaft, de VDB een partijdige staat, die het evenwicht herstelt. Bij de legitimatie van hun standpunten beriepen beide groeperingen zich op de onderscheiden generaties liberalen in de 19e eeuw: de BVL wees de liberalen van 1848 expliciet als zijn geestelijke vaders aan, de VDB bekende openlijk in de traditie van de kathedersocialisten te staan.

In het algemeen kan worden gesteld dat de BVL de blik op het verleden gericht hield en de VDB op de toekomst. Toen hun traditionele

belangen door het moderniseringsproces op het spel kwamen te staan, konden de rechts-liberalen alleen afwerend reageren. De VDB ging daarentegen mee in het kielzog van de expanderende nieuwe midden-groepen en trad de toekomst op meer constructieve wijze tegemoet. De links-liberalen vormden als het ware de prelude op de verzorgingsstaat, de rechts-liberalen het postscriptum bij de nachtwakersstaat.

Enkele decennia heeft de Liberale Unie tussen deze twee uitersten geschipperd. Lange tijd helde de Unie over naar de VDB. Door de voortdurende afwijzingen uit het vooruitstrevende kamp passeerde zij na 1918-19 de Rubicon en kwam uiteindelijk in behoudend vaarwater terecht. In 1921 kwam de door de VDB bepleite tweedeling tot stand. Het links-liberalisme bleef voorbehouden aan de VDB, die overigens van de opheffing van de Unie niet al te zeer geprofiteerd lijkt te hebben. Het rechts-liberalisme vond bij de Vrijheidsbond onderdak. In het interbellum bleef de distantie tussen beide partijen groot, maar mede onder invloed van de economische crisis vond er in de jaren dertig enige toenadering plaats.⁷⁵ Tot een vrijzinnige éénwording is het echter nooit meer gekomen, hoe graag sommigen dit nog steeds willen zien: na de Tweede Wereldoorlog ging de VDB grotendeels op in de PvdA en de Liberale Staatspartij (zoals de Vrijheidsbond in de jaren dertig ging heten) via de Partij van de Vrijheid uiteindelijk in de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.⁷⁶

noten

1. De VDB noemde zichzelf niet liberaal, maar vrijzinnig; dit predikaat dekt alle drie de partijen.
2. E.H. Kossmann. *De lage landen 1780 - 1940: anderhalve eeuw Nederland en België*. Amsterdam, 1984, p.394.
3. G. Taal. *Liberalen en radicalen in Nederland 1872 - 1901*. Den Haag, 1980, p.520, 532.
4. Ruud Koole, Paul Lucardie, Gerrit Voerman. *40 jaar vrij en verenigd: de geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948 - 1988*. Houten, 1988, p.164.
5. Zie S. Stuurman, 'Liberalismus, Gesellschaft und Staat in den Niederlanden 1870 - 1940', in: J.P. Nautz, J.F.E. Bläsing, (red.) *Staatliche Intervention und gesellschaftliche Freiheit* (te verschijnen). Op p.175 stelt Stuurman dat Taal de verschillen tussen Unie en VDB bagatelliseert, niet alleen op het gebied van het algemeen kiesrecht, maar ook wat betreft het overheidsingrijpen: "In der Frage der sozialen Staatsintervention stand der VDB vielfach den Sozialdemokraten näher als die Union".

6. Wellicht heeft deze vrijzinnige programmatische samenwerking Kossmann en Taal tot hun visie geïnspireerd.
7. Bij de bestudering van de ideologische en programmatische standpunten is gebruik gemaakt van de beginsel- en verkiezingsprogramma's van de betreffende partijen, alsmede van de in 1909 en 1918 uitgegeven serie *Onze politieke partijen*, waarin vooraanstaande vertegenwoordigers de beginselen van hun partij toelichtten. Volledigheid is geenszins gegarandeerd, aangezien belangrijke bladen als *Onze eeuw*, het *Sociaal weekblad* en *Vragen des tijds* buiten beschouwing zijn gebleven. De beschrijving van de organisatorische ontwikkeling is hoofdzakelijk gebaseerd op partijperiodieken (*De Vaderlander* van de Liberale Unie; *De Vrijzinnig-Democraat* van de VDB en *De Fakkel* en de *Nationale* van de BVL) en op archiefmateriaal, dat slechts in geringe mate voorhanden is. Zie voor de bronnen van het liberalisme: G. Voerman, 'Een vergeten hoofdstuk? Over de geschiedschrijving van het liberalisme', in: *Liberaal Reveil*, jg.29 (1988), nr.3 (okt.), p.96-99.
8. Zie J. Romein. *Op het breukvlak van twee eeuwen*. Amsterdam, 1976, hoofdstuk XVIII, 'De staat doordringt de maatschappij..' en hoofdstuk XIX, '..en de maatschappij doordringt de staat' (p.352-382).
9. C.W. de Vries, 'Bijdrage tot de staatkundige geschiedenis der arbeidswetgeving in Nederland: tien jaar sociale hervormingsarbeid onder leiding van een liberale regeering; 1891-1901', in: *Themis*, jg.85, (1924), p.209-235; 273-318; 385-429; p.393. Zie verder *ibidem*, jg.86, (1925), p.1-60; *ibidem*, jg.87, (1926), p.1-51; 192-229; 392-439.
10. Over de vraag wanneer deze overgang zich voltrok bestaat onder historici onenigheid; zie voor een overzicht van de standpunten J.W. de Beus, 'Oorsprong en wederkeer van de liberalen', in: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn, (red.) *De interventiestaat: tradities-ervaringen-reacties*. Meppel/Amsterdam, 1984, p.95, 110-111.
11. *Ibidem*, p.94.
12. De Vries, *op.cit.*, p.395.
13. Zie De Beus, *op.cit.*, p.100.
14. N. Oosterbaan. *Politieke en sociale programma's*. Dl. 1. Utrecht, 1900, p.29-30.
15. W.H. de Beaufort. *De liberale partij en de verkiezingen*. Den Haag, 1897.
16. Geciteerd bij Taal, *op.cit.*, p.390.
17. M.M. van Praag. *De radicalen*. Assen, 1939, p.44-45.
18. Oosterbaan, *op.cit.*, p.30-31. De woorden "zoo noodig" vervielen in de versie van 1901; zie N. Oosterbaan. *Politieke en sociale programma's*. Dl.3. Utrecht, 1901, p.29.
19. Ledental van de Unie in 1901, vóór de afsplitsing van de VDB; zie Taal, *op.cit.*, p.496.

20. Opgave van de Kamerzetels dateren alle van 1897; zie *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland*. Alphen aan den Rijn, 1986, p. A0600-24.
21. Oosterbaan, *Programma's*. Dl.1, p.37.
22. N. Oosterbaan. *Politieke en sociale programma's*. Dl.3. Utrecht, 1901, p.34-35.
23. H.P. Marchant. *De Vrijzinnig-Democratische Partij*. Baarn, 1909, p.7.
24. *Ibidem*, p.18.
25. Zie het 'Manifest aan de liberale kiezer', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 18 februari 1905.
26. *Ibidem*.
27. 'Beginsel-Program van den Bond van Vrije Liberalen', in: J.H.W.Q. ter Spill. *De Vrij-Liberale Partij*. Baarn, 1909, p.34.
28. Ter Spill, *op.cit.*, p.19. In de toelichting op het beginselprogramma stelde Ter Spill een andere variant voor om de volksinvloed te beperken, vanuit de gedachte dat de staatsmacht "altijd aan het Recht ondergeschikt (moet) zijn...Met andere woorden, de volksvertegenwoordiging heeft zich niet alleen te houden binnen de grenzen haar door de Grondwet gesteld, maar de vraag *hoever* in een bepaald geval haar bevoegdheden gaan, zal, op den duur, niet meer door haar zelve maar door een van haar onafhankelijken rechter moeten worden beslist"; Ter Spill, *op.cit.*, p.5-6.
29. 'Beginsel-program', in: Ter Spill, *op.cit.*, p.35.
30. Ter Spill, *op.cit.*, p.12.
31. *Ibidem*, p.11-12.
32. De beginselverklaring vormde de eerste paragraaf van het in 1910 herziene Hervormingsprogramma. Zie *Parlement en Kiezer*, 1919/1920. Den Haag, 1919, p.92.
33. *Ibidem*, p.93.
34. De Kamerverkiezing van 1917, waarbij alle partijen in verband met de behandeling van de grondwetsherziening in tweede termijn waren overeengekomen om te 'laten zitten, wat zit', is hier niet meegeteld.
35. De verkiezingen in 1909 volgden op het confessionele kabinet-Heemskerk, dat in februari 1908 het in 1905 aangetreden vrijzinnige kabinet-De Meester had afgelost.
36. A. Roodhuyzen. *De Liberale Unie*. Baarn, 1909, p.36.
37. Notulen van Algemene Vergaderingen, 1906-1911, p.7, in: Algemeen Rijksarchief, VVD-collectie, no. 952.
38. Vergeleken met het aantal vooruitstrevende liberalen dat na de verkiezingen van 1897 in de Tweede Kamer zitting had genomen vielen de negen zetels die de VDB in 1901 behaalde nogal tegen. Zie Taal, *op.cit.*, p.510, 521.

39. Aldus de toelichting in het rondschrijven van het hoofdbestuur van de VDB aan de afdelingsbesturen, 3 januari 1905; ARA, collectie Drucker, no. 202. Volgens een mededeling in het partijblad van de Unie zouden de Unioliberalen tevergeefs gepoogd hebben de behoudende liberalen - op dat moment nog niet verenigd in de BVL - bij de samenwerking te betrekken: *De Vaderlander*, 24 oktober 1908. In andere bronnen was hier niets over te vinden.
40. Zie de handgeschreven concept-tekst, ondertekend door H.P. Marchant, Th.M. Ketelaar, M.W.F. Treub, L.N. Roodenburg, D. Bos en P. Nolting, vrijwel allen lid van de VDB-Tweede Kamerfractie; ARA, collectie Drucker, no. 202. De Unie wilde daar echter niet aan en zwakte deze passages wat af; ARA, collectie Drucker, no. 202. Zie ook brief de brief van E. Fokker aan Drucker, 31 december 1904; ARA, collectie Drucker, no. 199. Voor de rest is het op 21 januari vastgestelde program identiek aan het concept-pro-gram van de VDB. Conclusies kunnen hier niet aan worden verbonden, omdat ten eerste onduidelijk is in welke fase van de onderhandelingen dit document is opgesteld en ten tweede niet bekend is wat de totale inbreng van de Unie is geweest.
41. Brief Marchant aan Drucker, 5 februari 1905; ARA, collectie Drucker, no. 200.
42. N. Oosterbaan, *Politieke en sociale programma's*. dl.4, p.40-42
43. Gearresteerde notulen van de Liberale Commissie van Advies, dd. 25 september 1912. ARA, VVD-collectie, no.956.
44. Dit valt op te maken uit de gearresteerde notulen van de Liberale Commissie van Advies, dd. 16 oktober 1912. ARA, VVD-collectie, no.957.
45. Brief van het hoofdbestuur van de VDB aan het Centraal Comité der Vrijzinnigen, in: H.P. Marchant. *Organisatie der vrijzinnigen*. Z.p., z.j., p.2-3. Uitgebreid gaat Marchant hier in op de verschillen tussen VDB en BVL.
46. *De Vaderlander*, 24 november 1917.
47. Gearresteerde notulen van de Liberale Commissie van Advies, dd. 3 september 1917. ARA, VVD-collectie, no.957.
48. Brief F.J.W. Drion aan anonymus. dd. 14 nov. 1917. DNPP, collectie Dresselhuys, no.19.
49. T. Brok. *De Vrijzinnig Democratische Bond als partijorganisatie (1901 - 1918)*. Utrechtse Historische Cahiers, dl.4, 1980, p.23, 31.
50. Aldus bondssecretaris Drion in J.H.W.Q. ter Spill. *De Vrij-liberale Partij*. Omgewerkt door F.J.W. Drion. Den Haag, 1918, p.8.
51. De Economische Bond deelde in mei 1918 mee ongeveer 4.000 leden te tellen. Zie *De Loods*, 16 mei 1918.
52. Ook de tweede brochure waarin de beginselen van de BVL werden toegelicht (zie noot 50), dit keer van de hand van Drion die Ter Spill als partijsecretaris was opgevolgd, vertoonde geen fundamentele ver-

- schillen met de eerste uitgave (zie noot 27).
53. 'Aan de Kiezers!'. Verkiezingsprogram van de BVL, dd. 18 januari 1918.
54. *Parlement en kiezer*, 1921/1922. Den Haag, 1921, p.153-154. De in 1918 in verband met de verkiezingen verschenen nieuwe uitgave van de toelichting van Marchant was afgezien van enkele actualiseringen eveneens op principiële punten ongewijzigd. Zie H.P. Marchant. *De Vrijzinnig-Democratische Partij*. Baarn, 1918.
55. *Parlement en kiezer*, 1919/1920, p.97.
56. P.J. Oud. *Het jongste verleden: parlementaire geschiedenis van Nederland*. Dl. I:1918-1922. Assen, 1968, p.47.
57. *Beginselverklaring, werkprogram en statuten van den Economischen Bond*. Den Haag, 1918, p.3.
58. In de toelichting op het beginselprogram door Aug. Mesritz, redacteur van het partijorgaan *De Loods*, werd met instemming Treub aangehaald die de maatschappelijke vooruitgang opvatte "als de resultante van het spel van krachten uit het vrije sociale leven", waarbij de zwakkeren evenwel niet vergeten mogen worden. "De vrije werking van den menschelijken geest, die het eigenbelang niet ter zijde stelt, en niets dan deze, is de drijfveer tot den vooruitgang", zo meende ook Mesritz. De volle ontplooiing van het bedrijfsleven zou volgens hem economische voorspoed brengen; op het sociale vlak had de staat slechts ondersteunend werk te verrichten. Zie Aug. Mesritz. *De Economische Bond*. Baarn, 1918, p.9, 12.
59. Oud, *op.cit.*, p. 94.
60. *De Vaderlander*, 1 februari 1919. Initiatieven zou de Unie voorlopig echter niet nemen zolang de geringschattende houding van de VDB tegenover de Unie niet veranderde.
61. *De Vaderlander*, 15 februari 1919. Overigens was de BVL eveneens een eind naar links opgeschoven; Dresselhuys, die in de Kamer verklaarde dat oorlogstijd en sociale ellende de BVL "democratisch mischien 25 of 30 jaar heeft vooruitgebracht", had ook vóór de motie-Rink gestemd. Zie P.J. Oud. *Om de democratie: vrijzinnig-democratische handleiding bij de propaganda voor de verkiezingen van 1922*. Den Haag, 1922, p.28.
62. *De Vaderlander*, 31 juli 1929.
63. M.W.F. Treub. *Sluit de gelederen!* Haarlem, 1920, p.12, 14-15.
64. *De Nationale*, 15 juli 1920.
65. *De Vaderlander*, 14 augustus 1920.
66. De Provinciale Bond van Vrijzinnigen in Friesland en de Bond van Vrijzinnige Propagandaverenigingen in Nederland die ook op de vergadering in december 1920 aanwezig waren (zie het *Algemeen Handelsblad*, 12 december 1920), haakten kennelijk af; zij werden althans niet als constituerende partijen van de Vrijheidsbond bij haar oprichting ge-

noemd (zie het *Algemeen Handelsblad*, 16 april 1921).

67. De in de partijorganen verschenen verslagen van deze besloten vergaderingen bieden vrijwel geen informatie over de receptie van het concept.

68. P.J. Oud. *Het jongste verleden: parlementaire geschiedenis van Nederland*. Dl. II:1922-1925. Assen, 1968, p.9.

69. *Parlement en kiezer*, 1922/1923. Den Haag, 1922, p.144-145.

70. Zie het "met dien verstande, dat de Overheid haar onzijdig standpunt nauwlettend handhave"; *Parlement en kiezer*, 1919/1920, p.101. Het concentratieprogran van 1913 had zich overigens uitgesproken tegen de "opgedrongen kerstening...onzer Koloniën"; zie het *Manifest van de Vrijzinnige Concentratie*, s.l., s.a.(1912) p.5.

71. *De Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond"*, 1933, p.2. In het verkiezingsprogram van 1922 was het toenaderingsproces tussen staat en godsdienst in het gedachtengoed van de Vrijheidsbond in een nieuwe fase geraakt, door de "steun van overheidswege, waar die nodig is, aan instellingen, welke de geestelijke en godsdienstige volksontwikkeling bevorderen". *Parlement en kiezer*, 1922/1923, p.148.

72. *Ibidem*, p.146.

73. Roodhuysen, *Liberale Unie*, p.34-35.

74. Marchant, *Organisatie*, p.11.

75. R. Koole, 'VDB en de LSP in het interbellum', in: *LEF*, jg.3(1985), nr.11(sep.), p.35-42.

76. Zie Voerman, *op.cit.*, p.98, en Koole, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, p.60.